

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات عربی

عنوان:

معانی ثانویه ضمائر در قرآن بر اساس منابع تفسیری

استاد راهنما:

دکتر رضا رضایی

استاد مشاور:

دکتر محمد تقی زند وکیلی

تحقیق و نگارش:

سید حسن شواکندی

این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است.

بهمن ۱۳۹۲

بِسْمِ تَعَالَى

این پایان نامه با عنوان بررسی معانی ثانویه ضمائر در قرآن بر اساس منابع تفسیری قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی توسط دانشجو سید حسن شواکندی با راهنمایی استاد پایان نامه دکتر رضا رضایی تهیه شده است. استفاده از مطلب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

نام و امضاء دانشجو

این پایان نامه..... واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ..... توسط هیئت داوران بررسی و درجه..... به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما:	دکتر رضا رضایی	
استاد راهنما:		
استاد مشاور:	دکتر محمد تقی زند و کیلی	
داور ۱:	دکتر محمد شیخ	
داور ۲:	دکتر بتول محسنی راد	
نماینده تحصیلات تکمیلی:	دکتر عقیلی	

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب سید حسن شواکندی تعهد می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی این جانب است و به دستاورد های پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: سید حسن شواکندی

امضاء

تقدیم به:

به همه آن‌هایی که از آن‌ها آموخته و از این پس نیز خواهیم آموخت.
به پدر و مادر سخت‌کوش و مهربانم و همسر عزیزم که با صبوری بسیار راه را برایم هموار کردند.
و به همه کسانی که بجز این لحظه‌ای بعد انسانی و وجدانی خود را فراموش نمی‌کنند و بر آستان گران سنگ
انسانیت سرفروزمی آورند و انسان را با همه تفاوت‌هایش ارج می‌نهند.

سپاسگزاری:

من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق

هر کس که شکرگزار مخلوق خداوند نباشد شکرگزار خداوند هم نخواهد بود.

سپاس مخصوص خداوند مهربان که به انسان توانایی و دانایی بخشید تا به بندگانش شفقت ورزد، مهربانی کند و در حل مشکلاتشان یاری شان نماید. از راحت خویش بگذرد و آسایش هم نوعان را مقدم دارد، با او معامله کند و در این خلوص انباز نگیرد و خوش باشد که پروردگار سمیع و بصیر است.

سپاس ایزد منان که به من این فرصت را داد تا به این مرحله از علم رسیده و از هیچ محبتی دریغ نکرد و در تمام مراحل زندگی مرا قوت قلب بود.

در اینجا لازم می دانم که مراتب سپاس و قدردانی خویش را از اساتید محترمی که در طول دوران تحصیلم از دریای بی کران آن ها استفاده کردم، به جا آورم.

از جناب آقای دکتر رضا رضایی، استاد محترم راهنما، که با صبوری و مهربانی، چراغ فروزنده راه من بودند و با دقت و سعه صدر و صرف وقت بسیار، یاری و مساعدت لازم را مبذول داشتند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

از زحمات و تلاش های ارزنده جناب آقای دکتر محمد تقی زند و کیلی، استاد محترم مشاور، که در طول مراحل جمع آوری و تدوین پایان نامه، یار و یاورم بودند، تشکر و قدردانی می نمایم.

از جناب دکتر محمد شیخ و سرکار خانم دکتر محسنی که با نقطه نظرات و راهنمایی های دلسوزانه خود، انسجام و نظم خاصی به پایان نامه ام دادند، تشکر و قدردانی می کنم.

از همسر عزیزم که همواره در تمام لحظات زندگی، صبورانه پشتیبان و حامی من بود، قدردانی می نمایم.

چکیده:

قرآن کریم، آخرین کتاب آسمانی که بر پیامبر خدا نازل شد و از همان آغاز نزول، بحث تبیین و بررسی آیات آغاز شد که شخص پیامبر (ص) اولین مفسر قرآن بودند. برخی از آیات قرآن از مقتضای ظاهر خارج شده و دارای معانی ثانویه گردیده است. یکی از این موارد خروج از مقتضای ظاهر، ضمائر هستند که سبب اختلاف بین مفسرین شده است و آراء و اقوال گوناگونی پیرامون آن آمده است. هدف این است که ابتدا به کارکردهای ضمائر که شامل نقش‌ها مانند نقش‌های رفعی، نصبی، جری، بدلی و تأکیدی و حالات و اسلوب‌های ضمائر اشاره شود. در بحث اصلی، معانی ثانویه ضمائر طبق نظر مفسران بررسی شده و سپس به بررسی این نظریات پرداخته شده است و در پایان هم نتیجه‌گیری و تحلیل از تحقیق بیان شده است.

واژگان کلیدی: ضمیر، معنای ثانویه، قرآن، تفسیر

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۲	۱-۱- مقدمه.....
۳	۲-۱- تعریف مسئله.....
۴	۳-۱- پیشینه و ضرورت انجام تحقیق.....
۵	۴-۱- اهداف تحقیق.....
۶	۵-۱- سوالات تحقیق.....
۶	۶-۱- فرضیه های تحقیق.....
۷	۶-۱- شیوه و روش کار.....
۸	۸-۱- تعریف ضمیر.....
۸	۹-۱- انواع ضمیر.....
۸	۱۰-۱- موارد وجوب استتار ضمیر.....
۹	۱-۱۰-۱- فعل امر مفرد مخاطب.....
۹	۲-۱۰-۱- فعل مضارعی که با همزه آغاز شده باشد.....
۹	۳-۱۰-۱- فعل مضارعی که با ن شروع شده باشد.....
۱۰	۴-۱۰-۱- فعل مضارعی که با تاء مفرد مخاطب شروع شده باشد.....
۱۰	۵-۱۰-۱- اسم فعل امر.....
۱۰	۶-۱۰-۱- اسم فعل مضارع.....
۱۱	۷-۱۰-۱- فعل تعجب.....
۱۱	۸-۱۰-۱- افعال تفضیل.....
۱۱	۹-۱۰-۱- مصدر نائب از فعل امر.....
۱۲	۱۱-۱- جایز الاستتار.....
۱۲	۱۲-۱- نون قایه.....
۱۲	۱-۱۲-۱- چگونگی پیوستن نون وقایه به حروف.....
۱۳	۲-۱۲-۱- شاهد مثال های نون وقایه.....
۱۳	۱-۲-۱۲-۱- فعل امر.....
۱۴	۲-۲-۱۲-۱- فعل مضارع.....
۱۴	۳-۲-۱۲-۱- فعل ماضی.....
۱۵	۳-۱۲-۱- شاهد مثال نون وقایه در حروف.....
۱۷	۱۳-۱- پسوند های پس از ایا.....
۱۸	فصل دوم: کارکرد های ضمیر.....
۱۹	۱-۲- نقش های ضمیر.....
۱۹	۱-۱-۲- نقش های رفعی.....
۱۹	۱-۱-۲- مبتدا.....

۱۹	..... ۲-۱-۱-۲ فاعل
۱۹	..... ۳-۱-۱-۲ نایب فاعل
۲۰	..... ۴-۱-۱-۲ اسم افعال ناقصه
۲۰	..... ۲-۱-۲ نقش های نصبی
۲۰	..... ۱-۲-۱-۲ مفعول به
۲۱	..... ۲-۲-۱-۲ اسم حروف مشبه بالفعل
۲۱	..... ۳-۱-۲ نقش های جری
۲۱	..... ۱-۳-۱-۲ مضاف الیه
۲۲	..... ۲-۳-۱-۲ جارو مجرور
۲۲	..... ۴-۱-۲ نقش بدلی
۲۳	..... ۵-۱-۲ نقش تأکیدی
۲۳	..... ۲-۲-۲ حالات ضمیر و اغراض آن
۲۳	..... ۱-۲-۲ ضمیر فصل
۲۳	..... ۱-۱-۲-۲ تعریف ضمیر فصل
۲۵	..... ۲-۱-۲-۲ اغراض ضمیر فصل
۲۶	..... ۳-۱-۲-۲ اسباب و اغراض ترک ضمیر فصل
۲۵	..... ۲-۲-۲ ضمیر شان
۲۶	..... ۳-۲-۲ اغراض ضمیر شان
۲۷	..... ۳-۲-۲ اسلوب های ضمیر
۲۷	..... ۱-۳-۲ ضمیر بدون ذکر مرجع می آید
۲۸	..... ۲-۳-۲ ضمیر مقدم بر مرجع می آید
۲۸	..... ۱-۲-۳-۲ خبر مفسر به تمییز
۲۸	..... ۲-۲-۳-۲ ضمیر مفسر به خبر مفرد
۲۹	..... ۳-۲-۳-۲ ضمیر مفسر به خبر جمله
۲۹	..... ۳-۳-۲ نهادن ضمیر به جای اسم ظاهر
۳۰	..... ۱-۳-۳-۲ مثال های قرآنی با اغراض
۳۱	..... ۴-۳-۲ قرار دادن اسم ظاهر به جای ضمیر
۳۲	..... ۱-۴-۳-۲ کاربرد اسم ظاهر به جای ضمیر
۳۲	..... ۲-۴-۳-۲ اغراض قرار دادن اسم ظاهر به جای ضمیر
۳۹	..... فصل سوم: معانی ثانویه ضمائر
۴۰	..... ۱-۳ انتقال از مثنی به جمع مونث
۴۳	..... ۲-۳ انتقال از مثنی به مفرد مذکر
۴۷	..... ۳-۳ انتقال از مثنی به مفرد مونث
۵۴	..... ۴-۳ انتقال از مفرد به متکلم
۵۶	..... ۵-۳ انتقال از جمع مذکر به مفرد
۶۰	..... ۶-۳ انتقال از مفرد مذکر به مثنی
۶۲	..... ۷-۳ انتقال از مثنی به جمع مذکر مخاطب

۶۴	..... ۸-۳ انتقال از مثنی به جمع و سپس مفرد.....
۶۶	..... ۹-۳ انتقال از مثنی به جمع مذکر غایب.....
۷۴	..... ۱۰-۳ اختلاف معنایی در لفظ ضمیر مثنی.....
۷۹	..... ۱۱-۳ انتقال از مفرد به جمع مذکر.....
۹۳	..... ۱۲-۳ خطاب به لفظ جمع مذکر.....
۹۶	..... ۱۳-۳ انتقال از مفرد مونث به مفرد مذکر.....
۹۸	..... ۱۴-۳ انتقال از مفرد مذکر به مفرد مونث.....
۱۰۱	..... ۱۵-۳ تغییر سبک جنسیتی.....
۱۰۳	..... ۱۶-۳ انتقال از جمع مذکر به مثنی.....
۱۰۵	..... ۱۷-۳ انتقال از مفرد مذکر به جمع مونث.....
۱۰۸	..... ۱۸-۳ انتقال از جمع مذکر به جمع مونث.....
۱۱۰	..... نتیجه.....
۱۱۱	..... منابع و ماخذ.....

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱- مقدمه

قرآن کریم، کتاب ارزنده و یک موهبت الهی است که منشأ و سرچشمه سعادت انسان می باشد. قرآن، نور روشن و مایه شفای انسان است. قرآن کریم در تمام مراحل زندگی رهبر و راهنمای انسان به سوی کمال است. همانطور که خداوند در قرآن کریم می فرماید: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» ترجمه: همانا این قرآن (خلق را) به راست و استوارترین طریقه هدایت می کند.

این کتاب آسمانی گاهی اوقات کلام ها و سخنانی را می آورد که از مقتضای ظاهر خارج شده و برای این کار خداوند متعال، دلایل فراوانی از سوی مفسران نقل شده است.

اگر شخصی به این دلائل و اغراض مراجعه نکند و به ظواهر کلام نگاه کند، در ترجمه و فهم قرآن کریم دچار اشتباه شده و نمی تواند مفهوم کلام خداوند را به خوبی درک کند.

در قرآن موارد زیادی است که کلام از مقتضای ظاهر خارج شده است و علت اصلی این خروج اغراض بلاغی است.

از بین این موارد خروج کلام و مقتضای ظاهر می توان به ضمیر، گذاشتن ضمیر به جای اسم ظاهر، گذاشتن اسم ظاهر به جای ضمیر، گذاشتن مفرد به جای مثنی، گذاشتن مفرد به جای جمع، گذاشتن مثنی به جای جمع، گذاشتن مثنی به جای مفرد اشاره کرد.

یکی از جاهایی که خروج کلام از مقتضای ظاهر رخ می دهد، بحث ضمائر است. ضمیر کلمه ای است که جانشین اسم می شود و دارای انواعی مثل ضمیر بارز و ضمیر مستتر می باشد که باز خود ضمیر بارز دارای انواعی است.

ضمائر دارای کاربرد ها و استعمالاتی هستند. ضمیر گاهی اوقات از مقتضای ظاهر خارج شده که در این حالت دارای معنای ثانویه می شود.

۱-۲- تعریف مسئله

قرآن کریم، کتابی است که هر کلمه و جمله اش می تواند داری معانی متعدد باشد. خداوند متعال نامتناهی است لذا کتابی هم که از سوی او بر رسولش نازل می شد می تواند نامتناهی باشد. در برخی روایات آمده است که هر حرف قرآن هفتاد هزار معنی دارد که خود نشانگر این است که این کتاب آسمانی یک کتاب سطحی ساده نیست؛ بلکه در باطن آن معانی مختلفی است که فقط افراد متخصص در آن می توانند به باطن آن پی ببرند.

بحث ما در مورد معانی ثانویه ضمائر در قرآن کریم براساس تفاسیر است. باید همین جا یادآور شد که این معانی متفاوت و ثانویه شکلی بلاغی و زیبا به قرآن بخشیده است که وقتی این معنای ثانویه و بلاغی کشف می شود، کشف کننده آن و خواننده از آن لذت می برند.

ضمیر کلمه ای است که به جای اسم می نشیند و از تکرار آن جلوگیری می کند. ضمائر اقسام گوناگونی دارند که هرکدام بنا بر اعتبار حضور و غیاب، به اعتبار مدلول آن و برخی هم به اعتبار ظهور در کلام، دسته بندی می شوند.

این معنای ثانویه در بحث ضمیر فصل، ضمیر شأن و یا جاهایی که باید اسم ظاهر بیاید ولی ضمیر می آید یا به عکس، می تواند رخ بدهد. همچنین این معنای ثانویه گاهی اوقات در بحث مفرد، مثنی و یا جمع بودن، شکل زیبایی به کلام خداوند می دهد. همچنین می تواند در بحث مذکر و مؤنث بودن رخ بدهد که بر خلاف قاعده می آید. همچنین گاهی اوقات در بحث معنا و مفهوم آیات، ضمائر به شکل اصلی که باید بیایند نمی آیند. در این زمینه با بررسی نظرات مفسران مختلف اعم از شیعه و اهل سنت، به بررسی دلایل خروج کلام از مقتضای ظاهر آن پرداخته شده است.

۱-۳- پیشینه و ضرورت انجام تحقیق:

تاکنون تحت عنوان معانی ثانویه ضمائر در قرآن کریم، هیچ کتاب یا مقاله ای با این نام نوشته نشده است. این موضوع را باید در حاشیه پیدا کرد و از جمله موضوعاتی است که به راحتی قابل دسترس نیست؛ لذا در برخی مقالات اندک اشاراتی شده است که در ادامه از آن ها نام برده خواهد شد. از بین مفسران هم، همه آن ها به این موضوع نپرداخته اند و فقط مفسرانی که بیشتر روش کار آن ها بلاغی است به این مطلب پرداخته اند. اما در این میان کتاب معانی القرآن از الخادمی کوشا و مقاله های الأضمار مع الذکر فی القرآن الکریم از دراشد أحمد جراری، المطابقة بین الضمیر و مرجعه فی القرآن الکریم از دکتر مهین حاجی زاده و نگرش بلاغی ها و نحوی به زبان از علی سلیمی و محمد نبی احمد با این مضمون بحث هایی در این خصوص ذکر کرده اند. ضرورت انجام این تحقیق مشخص کردن آیاتی از قرآن کریم است که در آن ضمائر در معنای ثانویه به کار رفته باشند، تا با این کار میزان فهم مخاطبین از کلام خداوند بیشتر شود و به عمق کلام خداوند پی ببرند. نکته دیگر بحث مقایسه نظرات مفسرین با یکدیگر در یک موضوع خاص است که در نهایت موجب روشن شدن موضوع می شود.

از آنجا که زبان کشور ما فارسی است و عامه مردم بعد از مطالعه قرآن به ترجمه آن ها توجه می کنند با این وجود ترجمه های قرآن نمی تواند اغراض بلاغی را در خود به خوبی جای دهد و از آنجا جست و جو در تفاسیر سخت و دشوار است، این تحقیق می تواند یک راه جدیدی را پیش روی مردم و طالبان علم باز کند تا به کمک آن بتوانند تا حدی با مضامین کلام خداوند آشنا شوند.

۴-۱- اهداف تحقیق:

از مهمترین اهداف این تحقیق این است که مخاطبین با فرهنگ قرآن آشنا شوند و بدانند که قرآن این کلام نورانی خداوند، سرشار از معانی نهفته و در عین حال بلاغی می باشد.

هدف بعدی این است که به بحث ترجمه قرآن کریم کمک شایانی کند. در بحث ضمائر اگر به خوبی دقت نشود ممکن است مترجم قرآن در ترجمه آن دچار مشکلاتی شود.

این تحقیق به دنبال این است که نوع نگاه مفسران و دیدگاه های آنان نسبت به این موضوع را مورد بررسی قرار داده و تبیین کند.

نکته دیگر این است که این تحقیق می تواند سرآغازی برای سایر تحقیق ها در این زمینه باشد.

از اهداف دیگری که این تحقیق دنبال می کند این است که مخاطب با نام تفاسیر عربی و فارسی آشنا شده و با مفسران قرآن آشنایی بیشتری پیدا کند.

همچنین از اهداف این تحقیق می تواند این باشد که مخاطب با ضمائر در عربی، انواع و کاربرد آن ها و در جاهایی که کلام از مقتضای ظاهر خارج می شود آشنا شود.

مهمترین هدف این مقاله این است که مخاطب با قرآن کریم و محتوای آن مأنوس شود و بتواند از این موهبت الهی بهره لازم را ببرد و در فهم مضامین آن دچار لغزش نشود.

۱-۵- سوالات تحقیق:

۱. چرا ضمایر در قرآن در معنای ثانویه بکار رفته اند؟
۲. ضمایی که در قرآن در معنای ثانویه به کار رفته اند چه تاثیری بر کلام دارند؟
۳. آیا معانی ثانویه ضمایر در ترجمه و مفهوم قرآن تاثیر دارند؟
۴. آیا مفسرین در خصوص وجود معنای ثانویه در یک ضمیر، نظر واحدی دارند؟
۵. آیا ضمایر متصل بیشتر از ضمایر منفصل در معنای ثانویه به کار رفته اند؟

۱-۶- فرضیه های تحقیق:

۱. به نظر می رسد معنای ثانویه ضمایر در قرآن به جهت زیبایی کلام و بحث بلاغی آن است.
۲. به نظر می رسد سبب اعجاز ادبی در قرآن شده است.
۳. به نظر می رسد معانی ثانویه ضمایر در ترجمه و مفهوم قرآن تاثیر دارد.
۴. به نظر می رسد نظر مفسرین در خصوص معانی ثانویه ضمایر متفاوت است.
۵. به نظر می رسد ضمایر متصل بیش از ضمایر منفصل در معنای ثانویه به کار رفته اند.

۷-۱- شیوه و روش کار:

روش این تحقیق کتابخانه ای است که با مطالعه کتاب هایی به زبان عربی و فارسی در زمینه بلاغت، شعر، صرف و نحو و همچنین مطالعه کتاب های ebook و همچنین نرم افزار جامع التفاسیر صورت گرفته است و مقالاتی به زبان عربی و فارسی در خصوص این موضوع مورد مطالعه قرار گرفته و از آن ها فیش برداری شده است.

ابتدا در این تحقیق بعد از بررسی ضمایر، انواع و کاربرد های آن، به بحث کارکرد های ضمیر که شامل نقش ها، حالات و اسلوب های ضمیر می باشد اشاره شده است.

در ادامه در بحث اصلی، روش کار در این تحقیق این است که ابتدا آیه ای که در آن ضمیر درمعنای ثانویه به کار رفته است، شناسایی شده و آیه مورد نظر ترجمه شده، سپس در مورد آن آیه حداقل نظر چهار مفسر اعم از شیعه و اهل سنت و حداکثر نظر هشت مفسر آورده شده است. سپس در پایان کار در آیاتی که مورد نیاز بوده است یک جمع بندی آورده شده است، تا مخاطب در صورت کمبود وقت فقط به قسمت انتهایی آیات نظر بیفکند.

در این تحقیق بیشتر نام مفسرانی به چشم می آید که شم بلاغی داشته اند. همچنین از تفاسیر بلاغی و کتب بلاغی استفاده شده است.

در خصوص ارجاع منابع در داخل متن پایان نامه در خصوص آیات قرآن ابتدا نام سوره و بعد شماره آیه آمده است. مثلاً (قرآن، بقره: ۲۵۵) و در خصوص کتاب ها ابتدا نام مولف و سپس سال چاپ و بعد جلد و در آخر صفحه مورد نظر است مثلاً (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲۵)

در این تحقیق از نظریات بیش از سی مفسر استفاده شده است.

در پایان کار هم تحلیل و نتیجه گیری از مطالب مطرح شده، بیان شده است.

۸-۱- تعریف ضمیر

ضمیر، عبارت است از لفظی که می تواند در مکان و محل اسم ظاهر قرار بگیرد و از تکرار آن اسم جلوگیری کند. بحث جانشینی، فقط در کلمات نیست بلکه در عالم طبیعت هم وجود دارد و در زندگی روزمره ما چیزهایی را می بینیم که جانشین یکدیگر می شود با اهدافی مثل تنوع مثلاً بازیکنان ذخیره در زمین فوتبال، یا استفاده از آبیاری قطره ای به جای آبیاری از طریق جوی های آب با هدف صرفه جویی.

حتی خداوند در قرآن در مورد جانشینی حرف می زند و می فرماید: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (قرآن، بقره: ۳۰) ترجمه: و (به یاد آر) وقتی که پروردگارت فرشتگان را فرمود که من در زمین خلیفه‌ای خواهم گماشت. به نظر مفسرین منظور از این خلیفه و جانشین، حضرت آدم(ع) است.

۹-۱- انواع ضمیر

به طور کلی همان گونه که صاحب الفیه بیان می کند: ضمیر یا بر غایب مثل هو یا بر حاضر مثل أنت دلالت می کند که حاضر خود بر دو نوع مخاطب و متکلم است (ابن عقیل، ۱۳۸۶ ج ۱: ۹۳).

ضمیر یا بارز است یا مستتر.

ضمایر بارز می توانند منفصل باشند که به دو صورت مرفوعی و منصوبی می آیند و یا می توانند متصل باشند که به سه صورت مرفوعی، منصوبی و مجروری می آیند. (همان: ۹۴).

ضمیر مستتر:

ضمیر مستتر ضمیر مقدری است که تلفظ نمی شود.

ضمیر مستتر بر دو نوع است:

۱) واجب الاستتار   ۲) جائز الاستتار

واجب الاستتار: ضمیری است که اسم ظاهری نتواند بر جای آن درآید.

جائز الاستتار: ضمیری است که اسم ظاهری بتوان بر جای آن درآید.

۱۰-۱- موارد وجوب استتار ضمیر:

فعل امر مفرد مخاطب، فعل مضارعی که با همزه آغاز شده باشد، فعل مضارعی که با ن شروع شده باشد، فعل

مضارعی که با تاء مفرد مخاطب آغاز شده باشد، اسم فعل امر، اسم فعل مضارع، فعل تعجب، افعال تفضیل،

مصدر نائب از فعل امر (همان: ۱۰۳-۱۰۱)

۱-۱۰-۱- فعل امر مفرد مخاطب:

مثال قرآنی:

- « قَالَ اذْهَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا » (قرآن، اسراء: ۶۳)

شاهد مثال در آیه شریفه بالا (اذْهَبْ) می باشد که ضمیر (أنت) در آن مستتر است.

مثال در شعر عرب:

- وَ تَذَكَّرُ رَبَّ الْخَوْرِنِقِ، إِذْ أَشْرَفَ يَوْمًا، وَ لِلْهَدَى تَفْكِيرُ (البستانی ۱۴۲۸ ج: ۱، ۲۵۵)

- قِفْ وَاسْتَمِعْ سَبْرَةَ الصَّبِّ الَّذِي قَتَلُوا فَمَاتَ فِي حُبِّهِمْ لَمْ يَبْلُغِ الْعَرْضَا (همان ج: ۵، ۲۳۶)

شاهد مثال در ابیات بالا (تَذَكَّرُ) و (قِفْ) و (اسْتَمِعْ) می باشد که ضمیر (أنت) در آن مستتر است.

۱-۱۰-۲- فعل مضارعی که با همزه آغاز شده باشد.

مثال قرآنی:

- « قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ » (قرآن، انعام: ۵۶).

شاهد مثال در آیه شریفه بالا (أَعْبُدَ) است که ضمیر أنا در آن مستتر است.

مثال در شعر عرب:

- عَلَى مِثْلِهَا أَمْضَى، إِذَا قَالَ صَاحِبِي أَلَا لِيُنْتَى أَفْدِيكَ مِنْهَا، وَ افْتَدَى (البستانی ۱۴۲۸ ج: ۱، ۶۰)

- أَشْكُو إِلَى اللَّهِ اشْتِكَاءَ الْمَرِيضِ، رَبِّبَ الزَّمَانِ الْمُتَعَدِّي، الْبَغِيضِ (همان ج: ۴، ۳۱۶)

شاهد مثال در ابیات بالا (أَمْضَى) و (أَفْدِيكَ) و (أَشْكُو) می باشد که ضمیر (أنا) در آن ها مستتر است.

۱-۱۰-۳- فعل مضارعی که با ن شروع شده باشد.

مثال قرآنی:

- « وَ نَرِيئُهُ مَا يَقُولُ وَ يَأْتِينَا فَرْدًا » (قرآن، مریم: ۸۰)

شاهد مثال در آیه بالا (نَرِيئُهُ) می باشد که ضمیر (نَحْنُ) در آن مستتر می باشد.

مثال در شعر عرب:

- وَ نَشْتَكِي دَهْرَنَا، وَ الذَّنْبُ لَيْسَ لَهُ، وَ الدَّهْرُ، مُدْكَانٌ، مَظْلُومٌ وَ مُتَّهَمٌ (البستانی، ۱۴۲۹ ج: ۳، ۲۰۱)

- نَعَشَى الْخُطُوبَ بِأَيْدِينَا، فَندْفَعُهَا وَ إِن دَهْتَنَا دَفَعْنَا بِأَيْدِينَا (همان ج: ۵، ۲۴۲)

شاهد مثال در اشعار بالا (نَشْتَكِي) و (نَغْشَى) و (نَدْفَعُ) می باشد که ضمیر (تُنْحُنُ) در آن ها مستتر است.

۱-۱۰-۴- فعل مضارعی که با تاء مفرد مخاطب آغاز شده باشد.

مثال قرآنی:

- «وَ إِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئاً وَ طَهَّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَ الْقَائِمِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ» (قرآن، حج: ۲۶).

شاهد مثال در آیه شریفه بالا، (لَا تُشْرِكْ) می باشد که ضمیر (أَنْتَ) در آن مستتر می باشد.

مثال در شعر عرب:

- فُكَيْفَ تَنْكِرُ حُبًّا بَعْدَ مَا شَهِدْتَ   بِهَ عَلِيكَ عَدُولُ الدَّمْعِ وَ السَّقَمِ (حسین، ج: ۱، ۵۵)

- فُقَدَ تَهَبُّ الْجَيْشِ الَّذِي جَاءَ غَازِيَا   لِسَانِيكَ الْفَرْدِ الَّذِي جَاءَ عَافِيَا (البستانی، ۱۴۲۹، ج: ۳، ۲۴۴)

شاهد مثال در ابیات بالا (تَنْكِرُ) و (تَهَبُّ) می باشد که ضمیر (أَنْتَ) در آن مستتر است.

۱-۱۰-۵- اسم فعل امر:

مثال قرآنی:

- «قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَ الْقَانِلِينَ إِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَ لَا يَأْتُونَ النَّبَأَ إِلَّا قَلِيلًا» (قرآن، احزاب: ۱۸)

شاهد مثال در آیه بالا (هَلِّم) می باشد که ضمیر (أَنْتُمْ) در آن مستتر است.

مثال در شعر عرب:

- رُوَيْدٌ تَصَاهَلُ بِالْعِرَاقِ جِيَاذِنَا كَأَنَّكَ بِالضَّحَاكِ قَدْ قَامَ نَادِبُهُ (البستانی، ۱۴۲۹، ج: ۳، ۱۲)

- لَمْ يُبْقِ مَنْ وَفَرَى إِلَّا نَكَرَا   ثُمَّ إِلَى الْيَوْمِ هَلُمَّ جَرَا (بدیع الزمان الهمدانی، ج: ۱، ۲۱)

شاهد مثال در ابیات بالا (رُوَيْدٌ) و (هَلِّم) می باشد که ضمیر آن ها مستتر هستند.

۱-۱۰-۶- اسم فعل مضارع

مثال قرآنی:

- «وَ قَضَى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْأَوْلَادِينَ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَ لَا تَنْهَرُهُمَا وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» (قرآن، اسراء: ۲۳).

شاهد مثال در آیه شریفه بالا (أَفٍّ) است که ضمیر (أَنَا) در آن مستتر است.